

Disposem, doncs, ara, d'un instrument útil i complet per a entrar en aquest tema i d'un complement epigràfic indispensable per a l'estudi del conjunt de la zona i no tan sols d'*Ausculum*, amb identificació també de problemes substancials, però encara no resolts, com la relació entre els *signacula* de plom i els de bronze, que presenten un parentiu estret en molts casos, però les funcions dels qual

resten, malgrat les nombroses aportacions a l'estudi, sense resposta. El treball de G. Cicala no ha defugit abordar aquesta i moltes altres qüestions complicades, cosa que fa que la seva lectura sigui molt més profitosa que la d'un corpus simplement ben documentat.

Marc Mayer i Olivé

Josep CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià, V (València i el seu territori)*, nova edició corregida i augmentada, amb la col·laboració de Xavier Gómez Font (Fonts històriques valencianes 44), València, Universitat de València, 2009, 334 pp., ISBN: 978-84-370-7659-1

La nova edició de les *Inscripcions romanes del País Valencià* arriba a les nostres mans quan llur autor, Josep Corell, i el seu més fidel col·laborador, Xavier Gómez Font, ja no són físicament entre nosaltres, encara que són i seran sempre presents en el nostre record.

El volum recull 180 inscripcions de la ciutat de València i el seu territori, que és una versió corregida i augmentada respecte a l'edició anterior (1997). Cal destacar de bell antuvi que la tradició epigràfica manuscrita és en aquesta ocasió especialment ben representada, car s'han buidat i recollit tota una sèrie de fonts fins ara no utilitzades convenientment. Les precisions d'indrets de troballa són molt importants en aquest aspecte del treball.

El volum afegeix vuit inscripcions inèdites (núms. 26a, 99a, 123, 130, 141, 148a, 150a) i altres no inèdites, però publicades amb posterioritat al primer *corpus* endegat per J. Corell amb la col·laboració de X. Gómez Font i C. Ferragut. En total assoleixen la xifra de gairebé una trentena. Les correccions introduïdes a les ja publicades són, tanmateix, molt nombroses i plenes de sentit crític amb la intenció de millorar i completar les lectures de *CIL* II²/14; pensem per exemple en el núm. 9 (*CIL* II²/14. 56 = *CIL* II 3773).

És important destacar l'esforç de lectura de les inscripcions que presenten *damnationes* i la cura en la determinació dels materials lapidis, en especial del 'marbre de Buixcarró'.

Pel que fa al contingut, convé fixar-se en la sèrie de dedicatòries dels *Valentini veterani et veteres* o *veteres et veterani*, que comencen en el 212 i continuen fins el 275 d.C., una qüestió sobre la qual caldrà retornar malgrat la contribució molt notable de J. Corell. Volem destacar el fet que una de les inscripcions d'aquest tipus, la dedicada en època flàvia a un privat de nom *M. Allius M. f. Col. Avitus*, núm. 26 a, alçaria molt la cronologia d'aquesta fórmula. Igualment és indispensable considerar la núm. 29 (*AE* 1938, 22 i 23, *CIL* II²/14, 25), amb esment d'un *decurio Valentinorum veteranorum*, de l'inici del s. II d.C., i també la núm. 32 (*CIL* II 3741, *CIL* II²/14, 21), dedicada al legat *Marcus Nummius Senecio*. En últim lloc cal esmentar l'agrupació *uterque ordo Valentinorum* present als núms. 42 (*CIL* II 3745, *CIL* II²/14, 26) i 43 (*CIL* II 3746, *CIL* II²/14, 27).

Cal destacar finalment la incorporació de noves peces d'*instrumentum domesticum*, encara que algunes, com les marques sobre *tegulae*, semblen no correspondre a produc-

cions valencianes. En el cas del esgrafià núm. 138 potser caldria llegir *solum Munii*. És molt important la lectura del núm. 144 (HEp. 1996) que pot ésser molt probablement la correcta. Són notables també les inscripcions pintades, núms. 145-147, amb esments de pobles exòtics.

En resum, ens trobem davant un treball de gran alçada, presentat amb dignitat i modèstia, que constitueix veritablement un monument dedicat al record dels qui en foren els autors.

Com ja hem dit en començar aquest comentari, quan aquestes pàgines són publicades, cap dels dos autors ja no és entre

nosaltres. Llur successiu traspàs ha impedit la continuació del treball de Xavier Gómez i Font en plena maduresa i amb molt camí científic i humà per davant i el de Josep Correll, que des d'una jubilació ben guanyada continuava i podia haver continuat per molts anys oferint-nos els resultats dels seus infatigables treballs. Des d'aquestes pàgines volem retre un homenatge, carregat d'emoció i de nostàlgia, a uns col·legues i amics exemplars que saberen combinar de manera excepcional la condició de científics amb la d'homes de bé.

Marc Mayer i Olivé

Concepción FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, *De Mulieribus Epigraphicis. Tradición e innovación* (Serie Literatura 99), Sevilla, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2010, 200 pp., ISBN: 978-84-472-1179-1

Concepción Fernández Martínez redactora junto con Joan Gómez Pallarés y J. del Hoyo del volumen *CIL XVIII/2* dedicado a los *CLE* de *Hispania* pone a disposición del público interesado en la poesía epigráfica antigua un nuevo libro de cuidada edición salido de las prensas de la Universidad de Sevilla, *De Mulieribus Epigraphicis. Tradición e innovación*, en el que analiza una selección de doce *carmina* epigráficos de Italia, Pannonia, Hispania y África dedicados todos ellos a la mujer.

Escogidos con gran acierto por la autora, abarcan un periodo de tiempo bastante dilatado: comienza el libro con el poema urbano de Claudia del siglo II a.C. (*CLE* 52) siendo el más reciente uno hispano del siglo VII d.C. dedicado a la monja Servanda (*CLE* 722). Esta selección permite al lector observar no sólo cómo evoluciona la propia lengua latina con el paso del tiempo, sino la complejidad de cada creación epigráfica, pues dependiendo de la difunta, se desarrolla un tema principal diferente en cada *carmen*. Si

la lectura y estudio de estos *carmina* resulta extremadamente interesante en el terreno filológico y literario, también proporciona una información valiosísima de la evolución del papel de la mujer en la sociedad antigua. Relegada a la casa y a la reproducción, la sociedad romana en un principio apenas permite a la mujer —libre, liberta o esclava—, su intervención en actos sociales o en la vida pública: las normas y los comportamientos los deciden los varones. Sin embargo, como la autora pone de relieve, a fines de la República el protagonismo del epitafio alcanza también a la mujer a la que se le dedican poemas en los que se ensalzan sus virtudes domésticas. Aunque poco a poco la situación cambia y la mujer va adquiriendo una participación mucho más activa en la sociedad y haciéndose un hueco incluso en la compleja trama de las instituciones ciudadanas por ejemplo, a través del sacerdocio o el patronazgo colegial, en los *carmina* que edita la autora no se refleja nada de esto pues como indica ella